

ISSN: 2181-1784
SJIF 2022= 5.947
ASI-Factor = 1.7

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

*Exact sciences
Natural sciences
Engineering sciences
Pedagogical sciences
Social and Human sciences
Philological sciences
Philosophy sciences
Economic sciences*

VOLUME 2
№9
2022

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

VOLUME 2, ISSUE 9
ISSN 2181-1784
Impact Factor: 5.947
ASI Factor = 1.7

September
2022

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL
AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Dr. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

Dr. Y. KURAMBOEV

Doctor of Medical Sciences,
Associate Professor of the 2nd Department of
Medical Biological Sciences at the Termez
branch of TTA

PhD. SUHROB M. BURONOV

Doctor of Philosophy (PhD) In Political Sciences,
Lecturer of the Department of Oriental Politics
and International Relations, Tashkent State
University of Oriental Studies

Dr. ZAMIRA A. NUROVA

Candidate of Biological sciences
Associate professor of Termez branch of the
Tashkent Medical Academy

Dr. SANAM J. AKHMEDOVA

Candidate of Philosophical Sciences Senior
Lecturer of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. NAZIRILA N. MAHMUDOV

Doctor of technical sciences
Dean of the Faculty of Engineering Technology
of Tashkent State Technical University

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast
Asian Languages of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of
Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of
Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi

PhD. AZIZA A. SHAYUSUPOVA

Candidate of Pedagogical Sciences Associate
professor of the department of Pedagogy and
Psychology of Tashkent State University of
Oriental Studies

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and
Faculty Member, Faculty of Teacher Training and
Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

PhD. CHJAN KONG

School of Humanities and Communication, Zhejiang University of Finance and Economics

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate Professor of the Department of Social Sciences and Technologies, National Research Technological University MISIS, Moscow, Russia

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ ВА МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИНИНГ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Усмонов Восид Мухаммадиевич

Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги

Юристар малакасини ошириш маркази

Хусусий–ҳуқуқий фанлар кафедраси ўқитувчиси, PhD

usmonov.vosid@mail.ru +99899821-33-40

АННОТАЦИЯ

Мақолада оммавий ахборот воситаларида муаллифлик ҳуқуқи ривожланиш тарихи, уни муҳофазасини таъминлаш масалалари ҳақида сўз боради. Хусусан бу йўналишда оммавий ахборот воситаларининг тутган ўрни, ҳимоялаш усуллари ва техник талаблари ҳамда бу йўналишдаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш жараёнлари хусусида баён этилган. Шунингдек, мақолада бу йўналишдаги жаҳон тажрибаси, Ўзбекистон қонунчилиги нормалари ва амалиёти ҳақида баён этилган. Оммавий ахборот воситаларида муаллифлик ҳуқуқи объектларини ҳимоя қилиш ва уни қўллаш билан боғлиқ масалалар кенг муҳокама қилинган. Телекоммуникация тармоқлари ва интернетда нафақат оммавий ахборот воситаларида муаллифлик ҳуқуқини таъминлаш, балки ушбу соҳани ривожлантириши, давлат хизматларини кўрсатиши, ундаги ахборот хавфсизлигини таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади.

Калит сўзлар: муаллифлик ҳуқуқи, оммавий ахборот воситалари, халқаро шартнома, ҳуқуқий ҳимоя.

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СРЕДСТВО МАССОВОЕ ИНФОРМАЦИИ И АВТОРСКОЕ ПРАВО

Усмонов Восид Мухаммадиевич

Министерство Юстиции Республики Узбекистан

Центр повышения квалификаtsии юристов

Преподаватель кафедры частно-правовых наук, PhD

usmonov.vosid@mail.ru +99899821-33-40

АННОТАЦИЯ

В статье пойдет речь о вопросах обеспечения его защиты в средствах массовой информации при использовании объектов авторского права. В частности, очерчена роль СМИ в этом направлении, методы защиты и

технические требования, а также процессы регулирования правоотношений в этом направлении. Также в статье представлен мировой опыт в этом направлении, Описаны нормы и практика законодательства Узбекистана. В средствах массовой информации широко обсуждались вопросы, связанные с охраной и применением объектов авторского права. В телекоммуникационных сетях и в Интернете важно не только обеспечить авторское право в средствах массовой информации, но и развивать эту сферу, предоставлять государственные услуги, обеспечивать информационную безопасность в ней.

Ключевые слова: авторское право, средства массовой информации, международное соглашение, правовая охрана.

STAGES OF DEVELOPMENT MEDIA AND COPYRIGHT

Usmonov Vosid Mukhammadievich

Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan

Center for Advanced Training of Lawyers

Lecturer of the Department of Private Law Sciences, PhD

usmonov.vosid@mail.ru +99899821-33-40

ABSTRACT

The article will discuss the issues of ensuring its protection in the media when using copyright objects. In particular, the role of the media in this direction, methods of protection and technical requirements, as well as the processes of regulating legal relations in this direction are outlined. The article also presents the world experience in this direction, describes the norms and practice of the legislation of Uzbekistan. Issues related to the protection and application of copyright objects were widely discussed in the media. In telecommunication networks and on the Internet, it is important not only to ensure copyright in the media, but also to develop this sphere, provide public services, and ensure information security in it.

Keywords: copyright, mass media, international agreement, legal protection.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси мустақиллик давридан муаллифлик ҳуқуқига оид халқаро меъёрларга риоя этиб келмоқда. Бу ҳолат муаллифлик ҳуқуқи масалалари билан шуғулланиб келаётган бир қатор халқаро ташкилотларнинг дастурлари ва ҳужжатларида ҳам белгиланган.

Муаллифлик ҳуқуқи чегара билмайди. Бир давлат ҳудудида яратилган асар бошқа бир давлат ҳудудида фойдаланилганда асарнинг дахлсизлиги, муаллифга

берилган барча ҳуқуқлари сақланади ва у ҳимоя қилинади. Жумладан, Республика ҳудудида яшаб, ижод қилган муаллифларнинг асаридан бошқа мамлакатларда ҳам фойдаланилади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилишга қаратилган 10 дан ортиқ қонун қабул қилинди. Муаллифлик ҳуқуқига оид қонунчилик асосларининг яратилиши давлатимизнинг шу соҳадаги халқаро ташкилотлар ва конвенцияларга аъзо бўлиб киришида ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилди. Бу эса муаллифларимизга ўз ҳуқуқларини халқаро ҳуқуқ нормалари доирасида ҳимоя қилиш, шунингдек хорижий муаллифлар асарларидан ҳам республикаимизда фойдаланиш имконини беради.

Маданий индустриянинг жаҳон миқёсида ривожланиб кетаётганлиги ва катта даромад манбаига айланаётганлиги миллий қонунчиликни қайтадан таҳлил этишни вазифа қилиб қўймоқда. Эндиликда фан, адабиёт, санъат асарлари, амалий-безак, ҳунармандчилик ва бошқа интеллектуал мулк маҳсулотларини айирбошлаш натижасида ҳам катта даромадлар олиш тан олинмоқда. Масалан, АҚШда миллий даромаднинг 1/3 қисми интеллектуал мулк маҳсулотларини сотиш, ижарага бериш ёки ўзгача йўл билан айирбошлаш натижасида олинади.

Бу хил маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи юридик ва жисмоний шахсларга катта имкониятлар берилган ҳамда улар учун мустаҳкам ҳуқуқий кафолат яратилган. Европа мамлакатларининг кўпчилигида ҳам давлат томонидан фуқароларга ижод қилиш, эркин фикрлаш ва ижод намуналаридан фойдаланишлари учун катта имкониятлар яратилган. Уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, мулкларини жамоа асосида бошқариш мақсадида бир қатор ташкилотлар тузилган.

Бирлашган Миллатлар Ташкилотида ЮНЕСКО интеллектуал мулк ва муаллифлик ҳуқуқларига оид масалалар билан ҳам бевосита шуғулланади. Женева шаҳрида жойлашган Бутунжаҳон интеллектуал мулк ташкилоти (БИМТ) мустақилликка эришган янги давлатларга алоҳида эътибор билан қарамоқда. Жумладан, Ўзбекистон ушбу ташкилотга 1993 йили аъзоликка қабул қилинди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ҳозирги кунда ушбу ташкилотга 180 дан ортиқ давлат аъзо ҳисобланади. Эндиликда муаллифлик ҳуқуқига оид барча масалаларни ечишда республикаимиз тенг ва ўзаро ҳамкорлик тамойиллари нуқтаи назаридан

қатнашади, бошқа давлатлар билан халқаро алоқалар ўрнатади. Мамлакатимизда яратилган адабиёт ва санъат асарлари репертуарини тузиш, хорижий мамлакатларда тарғиб қилиш, муаллифларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш, уларни иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, хорижий муаллифлар асарлари ижроси ҳақида маълумотлар тўплаш, асарларимиз дахлсизлигини таъминлаш долзарб вазифалар жумласидандир.

Айниқса, ҳозирги вақтда телевидение, кабелли студиялар, радио, овоз ёзиш ва нусха кўпайтириш студиялари, корхоналар ҳамда бошқа жамоат жойларида маданият ва санъат асарларидан муаллифлар ва ҳуқуқ эгаларининг розилигисиз, лицензиясиз, муаллифлик ҳақларини тўламасдан фойдаланиш, сифатсиз аудио, видео ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш оқибатида соҳа қонунчилиги талабларининг қўпол равишда бузилиши ҳоллари кўплаб содир этилмоқда.

Ўзбекистон Республикасида муаллифлик ҳуқуқи қонунчилигининг тутган ўрни каттадир. Муаллифлик ҳуқуқига оид қонунчилик тарихийлиги, ҳаракат доирасининг кенглиги, бошқа ҳуқуқ соҳалари билан бевосита алоқадорлиги, халқаро ҳуқуқ нормалари доирасида ҳам татбиқ этилиши билан ажралиб туради. Муаллифлик ҳуқуқи қонунчилигини ҳуқуқ назарияси ва уни англаш мазмунидан келиб чиқиб, қуйидаги тизимда ўрганиш мумкин:

1. Муаллифлик ҳуқуқини белгиловчи қонунчилик асослари (Фуқаролик кодекси);
2. Муаллифлик ҳуқуқига оид барча қоидаларни мужассамлаштирган қонунлар (муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун);
3. Алоҳида тоифадаги муаллифлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунлар (шаҳарсозлик ва меъморчилик тўғрисидаги, ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисидаги, журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш ҳақидаги ва бошқа қонунлар).
4. Муаллифлик ҳуқуқига оид бўлган халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар (конвенция, шартнома, битим ва бошқалар);

Муаллифлик ҳуқуқининг бундай бир тизимга жойлаштирилиши соҳа қонунчилигини ҳар томонлама ва мукаммал ўрганишга олиб келади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида интеллектуал мулкка, хусусан муаллифлик ҳуқуқига оид нормалар белгиланган. Айниқса, Кодекста бевосита интеллектуал мулкка оид қоидаларнинг алоҳида IV бўлимга жамлангани ҳам муаллифлик ҳуқуқига катта эътибор берилаётганлигидан

далолатдир. Фуқаролик кодексининг объектларга нисбатан бўлган янгича талқини инсоннинг интеллектуал мулк натижалари фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда ўзига хос объект эканидан далолат беради.

Муаллифлик ҳуқуқига оид барча қоидалар мужассамлаштирилган алоҳида қонун – бу «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»¹ги қонундир. Қонуннинг умумий қоидалар бўлимида муаллифлик ҳуқуқига оид атамалар тушунчаси, қонун ҳужжатлари, муаллифлик ҳуқуқи бўлимида эса - муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш соҳаси, муаллифлик ҳуқуқи билан қўриқланадиган объектлар, асар қисмлари ва ҳосила асарлар, ҳаммуаллифлик, фильм ва интервью муаллифлари, муаллифлик ҳуқуқларининг чекланиши, муаллифлик шартномаси, муаллифлик ҳуқуқларини бошқариш ва бошқа қоидалар алоҳида моддалар сифатида белгиланган.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар мулкий ҳарактерда ва мулкий ҳарактерда бўлмаган шахсий ҳуқуқий муносабатлар, мутлақ ва нисбий ҳуқуқий муносабатлар, мулкий ҳуқуқ ва мажбурият муносабатлари турларига бўлинади.

Аввал муаллифлар ўз ҳуқуқларини қатъий муддатлари ва шартлари орқали қонунда белгилаб қўйилган ҳолда амалга оширган бўлсалар, бозор иқтисодиёти шароитида уларнинг ҳуқуқлари эркин ва ўзаро манфаатли келишувларга асосланган ҳолда шартлари хоҳиш-истаклар асосида белгиланадиган муносабатлар орқали ҳимоя қилинадиган бўлди.

Мустақиллик даври фуқаролик кодекси ва соҳа қонунлари биринчи марта янги турдаги объектлар (фонограмма, видеоёзув, реклама маҳсулотлари ва бошқалар)нинг ҳуқуқий жиҳатдан муҳофазасини ўрнатди. Фуқаролик кодекси мамлакатимизда ўтказилаётган иқтисодий ислоҳатларни таъминлашда хусусий мулк ҳимоясини хусусан, муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясини янгича руҳда белгилаш орқали ўзининг ҳуқуқий салоҳиятини кўрсатди.

Республикаимизда олиб борилаётган ислоҳатлар марказида муаллифлик ҳуқуқига оид қонунчиликнинг ҳам тадқиқ этилаётгани бой маданий меросимизнинг ҳар томонлама ҳимояга олинаётгани, инсоният ривожланиш даврида унинг салоҳиятини белгилаб олиш имконини беради.

Айни пайтда яна бир қанча қонунларни санаб ўтиш жоиз. 1996 йил 30 августдаги “Ноширлик фаолияти тўғрисида”ги Қонун, 1994 йил 5 майдаги “Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар ҳуқуқи ҳимояси тўғрисида”ги Қонун, 1996 йил 24 апрелда қабул қилинган “Журналистик фаолиятни ҳимоя қилиш тўғрисида”ги Қонун, 1992 йил

¹ <https://lex.uz/acts/1022944#1023479>

25 декабрдаги “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонун Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги миллий қонунчилик тизимини ташкил этади.

Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларнинг алоҳида соҳа қонунлари орқали ҳимоя қилиниши ҳимоя тизимининг барқарор ишлашига олиб келади. Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонуни соҳага оид махсус қонун бўлиб, унда бевосита муаллифлар ва турдош ҳуқуқлар субъектларнинг шахсий номулкий ва мулкий ҳуқуқлари мустаҳкамланган. Яъни, қонуннинг асосий ғояси шахсга-муаллиф (турдош ҳуқуқлар субъектлари)га, унинг меҳнати, фаолияти натижасида келиб чиқадиган муносабатларга қаратилган. О.Оқюловнинг фикрига кўра “интеллектуал мулк, ижодий фаолиятнинг натижаси унинг яратувчиси, муаллифи шахсидан ажралмасдир”². Олимнинг бу фикрига қўшилиб айтиш мумкинки, қонун аввало объектни эмас, балки унинг яратувчиси ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиши керак.

Муаллифлик ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқи ва халқаро хусусий ҳуқуқнинг тармоғи сифатида амалда бўлади. Муаллифлик ҳуқуқининг объекти – бу инсон ижодий тафаккури натижасидан яратилган турли кўринишдаги асардир. Амалдаги қонунчилик ва халқаро шартномаларга кўра қуйидагилар муаллифлик ҳуқуқининг объекtlари ҳисобланади:

- бадий асарлар;
- драматик ва мусикали-драматик асарлар, сахна асарлари;
- хореография асарлари ва пантомималар;
- матнли ва матнсиз мусика асарлари;
- аудиовизуалли асарлар (кино-теле ва видеофильмлар, суръат фильмлар, диафильмлар ва бошқа кинотелеасарлар);
- рассомлик асарлари, ҳайкалтарошлик, сураткашлик, бадий безак, суратли ҳикоялар, қисқа текстли расмлар серияси, бошқа тасвирий суръат асарлари;
- амалий безак ва манзарали санъат асарлари;
- меъморлик шаҳар-қурилиш ва истироҳат боғ қурилиши санъати асарлари;
- фотография асарлари ва фотография усулига ўхшаб олинган асарлар;
- жуғрофия асарлари ва фотография усулига ўхшаб олинган асарлар;
- электрон ҳисоблаш машиналари (ЭХМ) дастурлари ва бошқа асарлар.

² Оқюлов О. Правовой статус интеллектуальной собственности. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. Т., 2000. -С.17

ЭХМ учун дастурни қўриқлаш ЭХМ дастурининг барча турига, шунингдек барча тилларда ва ҳар қандай шаклда ифодаланган ҳамда моддий шаклда ифодаланган ҳамда моддий шаклда ифодаланганидан қатъий назар бошловчи, матн ва объектив кодли амалий программа ва операцияли системалар (тизимлар)га жорий қилинади.

Юқоридаги қонунда муаллифларнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари ва шахсий мулкӣ ҳуқуқларининг ўрнатилиши, муаллифларнинг ўзларига тегишли бўлган бу ҳуқуқларини амалда қўллашда уларнинг асардан фойдаланувчи субъектлар билан муносабатлари доирасини ҳам аниқлаш имконини берди. Янги таҳрирдаги Қонунда муаллифларга янада кўпроқ ҳуқуқлар берилди ва асарлардан фойдаланишга рухсат бериш ваколатлари аниқлаштирилди.

Қонунда муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинадиган асарлар (объект)лар билан бирга ҳосила асар, жамлама асар, аудиовизуал асар, интервьюга ва бошқа турдаги асарларга нисбатан муаллифлик ҳуқуқи белгиланди ҳамда бу ҳуқуқларга таърифлар берилди. Қонуннинг 18- моддасида муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари аввалги қоидалардан кўра бошқароқ қилиб ўрнатилди, яъни номулкий ҳуқуқлар янада кенгайтирилди. Бу ҳуқуқлар: муаллифлик ҳуқуқи, муаллифлик исми-шарифига бўлган ҳуқуқ, ошкор қилишга бўлган ҳуқуқ, муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи, асарни чақириб олиш ҳуқуқи каби ҳуқуқлар билан бойитилди.

Муаллифларнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари муаллифлар ҳуқуқий мақомини кенгайтириш билан бирга, муаллифларга қўшимча ҳуқуқлар ҳам берди. Яъни, ҳар бир шахсий номулкий ҳуқуқ муаллифнинг қандай ҳуқуқий муносабатда бўлиши, бу муносабатларнинг иштирокчилари билан ҳуқуқий тартибга солиш меъёрлари, ҳуқуқларни қўллашда муаллифга берилаётган имтиёз ва имкониятлар доирасини ҳам белгиланди.

Қонунда муаллиф асардан ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда фойдаланишда мутлақ ҳуқуқларга эга эканлиги қайд этилган. Бу ўз навбатида муаллифнинг мулкӣ ҳуқуқларга нисбатан мутлақ ҳуқуқларидан учинчи шахслар қандай шакл ва ҳажмларда фойдаланишлари лозимлигини белгилайди.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, муаллифнинг мақоми: муаллифликнинг юзага келиши; муаллифлик презумпцияси; муаллифнинг шахсий ҳуқуқларининг амалда бўлиши; муаллифнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларининг амалда

таъминланиши билан аниқланади. Муаллифнинг мақоми алоҳида соҳавий қонунларда янада кенгайтирилган ва унинг ҳуқуқий табиати кўрсатилган ҳолда белгиланганини ҳам таъкидлаш жоиз.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. <https://constitution.uz/>
2. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси. Иккинчи қисм. <https://lex.uz/docs/-180552>
3. Ўзбекистон Республикасининг “Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида”ги Қонуни 2006 йил 20 июль, ЎРҚ-42-сон. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 й., 28-29-сон, 260-модда.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида» Қонуни 2007 йил 15 январь, ЎРҚ-78-сон. (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2007 й., 3-сон, 20-модда.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Оммавий ижрога мўлжалланган драматик, мусиқали ва мусиқали-драматик асарлар яратганлиги учун муаллифлик ҳақини тўлаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги Қарори 2019 йил 8 май, 385-сон. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.05.2019 й., 09/19/385/3107-сон; 09.01.2021 й., 09/21/7/0005-сон, Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 05.04.2022 й., 09/22/153/0266-сон)
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Интеллектуал мулк соҳасини янада ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. 2022 йил 26 апрель, ПҚ-221-сон. (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 26.04.2022 й., 07/22/221/0357-сон)
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Муаллифлик ҳуқуқи объектларининг электрон назорат нусхаларини ягона базада сақлаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори. 2022 йил 22 август, 469-сон. (Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 22.08.2022 й., 09/22/469/0762-сон).
8. Юлдашов, А., & Чориев, М. (2020). Договорно-правовые отношения в области авторского права и ответственности за нарушение авторского права: национальный и зарубежный опыт. *Общество и инновации*, 1(1/S), 511-522.
9. Юлдашов, А. (2020). ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК БЎЙИЧА МИЛЛИЙ СТРАТЕГИЯЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ ВА БУТУНЖАҲОН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ТАШКИЛОТИНИНГ БУ БОРАДА ТУТГАН ЎРНИ. *ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ*, 1(2), 53-59.

10. ЮЛДАШОВ, А. (2021). Географик кўрсаткич тушунчаси ва иқтисодиётни мустаҳкамлашда унинг тутган ўрни. *ЮРИСТ АХБОРОТНОМАСИ*, 2(1), 249-257.
11. Yuldashov, A. A. (2012). Government policies related to social protection of disabled persons in Uzbekistan: National and international aspects. *Teise*, 84, 186-191.
12. Abdugopirovich, Y. A. (2021). Types Of Legal Protection Of A Trademark (Service Mark) In Foreign Countries: The Example Of The Madrid System. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*, 12(4), 1068-1073.
13. Yuldashov, A., & Shanmuka, S. N. (2022). RAQAMLI MUHITDA MUALLIFLIK HUQUQI MUHOFAZASI. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, 2(6), 168-181.
14. Юлдашов, А. (2020). Важные аспекты международной охраны авторского права и развитие договорно-правовой базы. *Review of law sciences*, 1(Спецвыпуск), 226-232.
15. Юлдашов, А. (2020). ЎЗБЕКИСТОНДА МУАЛЛИФЛИК ВА ТУРДОШ ҲУҚУҚЛАРНИ БУЗГАНЛИК УЧУН ЖАВОБГАРЛИК КУЧАЙТИРИЛИШИНING ДОЛЗАРБЛИГИ. *Review of law sciences*, (2), 134-137.
16. ТЎРАКУЛОВА, Н., & Юлдашов, А. (2022). ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ҲУҚУҚИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШДА ХАЛҚАРО ШАРТНОМАЛАРНИING ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ. *Conferencea*, 467-471.
17. Atalikova, G. S., & Asadov, S. F. O. G. L. (2022). MASLAHAT VA KONSALTING XIZMATLARI: HUQUQIY TARTIBGA SOLISH MASALALARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(2), 299-309.
18. Yuldashov, A., & Usmonov, V. (2022). Copyright Protection in Uzbekistan by The Collective Management Organizations. *Miasto Przyszłości*, 25, 185–188.
19. ЮЛДАШОВ А. А. НЕОБХОДИМОСТЬ УЧАСТИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В МЕЖДУНАРОДНЫХ РЕЙТИНГАХ И ИНДЕКСАХ В ОБЛАСТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ //Электронный инновационный вестник. – 2021. – №. 1. – С. 18-20.
20. Yuldashov A., Usmonov V. COPYRIGHT PROTECTION IN TELECOMMUNICATIONS NETWORKS: THE EXAMPLE OF BLOCKCHAIN TECHNOLOGY //European Journal of Interdisciplinary Research and Development. – 2022. – Т. 4. – С. 22-29.

-
21. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида”ги фармойиши.
 22. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 2020 йил 21 февралдаги “Суд муҳокамаси ошқоралигини ва судлар фаолиятига доир ахборот олиш ҳуқуқини таъминлаш тўғрисида”ги Қарори.
 23. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 20 август куни “Интеллектуал мулк объектларининг ҳуқуқий муҳофазаси янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги қонуни

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХУДУДИДАГИ ОЛТИН КОНЛАРИ

Пирназаров Мажид Махкамovich

Геология фанлари университети профессори,
геол.-мин. ф. доктори, профессор.
+998(90)186-60-45. E-mail: pmajid@bk.ru

Хамидова Масрурахон Хасан қизи

Ҳ.М.Абдуллаев номидаги геологи ва геофизика
институтини таянч докторанти
+998(90)045-95-30. E-mail: masruraxon@bk.ru

АННОТАЦИЯ

Ўзбекистон худудида тоғ-кончилик саноати вужудга келишининг дастлабки одимлари мавжуд тарихий манбалар ҳамда геология-қидирув жараёнида топилган кўплаб фактик материаллар ёрдамида ёритилган. Қадимий тоғ иншоатларини кенг тарқалганлиги, турли формацияларига хос конларда учраши, миқёси, ўтиши чуқурлиги ва усулларидаги хилма-хилликлар республикада олтин маъданларини ўзлаштиришининг ананалари кўп асрлик тарихга эгалигидан дарак беради..

Калит сўзлар: *Қадимий тоғ иншоатлари, кон, маъдан, олтин, усул, маъдан формацияси, тошқол, амальгамация.*

АННОТАЦИЯ

Первые шаги возникновения горно-добывающей промышленности на территории Узбекистана освещаются на основе сохранившихся исторических источников и фактических материалов накопленных в процессе геологоразведочных работ. Широкое распространение древних горных выработок, их наличие в различных формационных типах месторождений, масштабы, глубина распространения и разнообразие примененных методов проходки свидетельствуют о многовековых традициях освоения золотых руд в республике.

Ключевые слова: *Древние горные выработки, месторождение, руда, золото, метод, рудная формация, шлак, амальгамация.*

ABSTRACT

The first steps of the mining industry in the territory of Uzbekistan are covered with the help of existing historical sources and many factual materials found in the process of geological research. Identification of new perspective positions in the

southwestern part of South Nuratau is based on the rational concentrating of the results of geochemical (structuring of metallometric and biogeochemical aureoles of gold and arsenic according to the density of development) and cosmostructural (computer processing of digital satellite images using of the Sabel method, mineral (MinComp) and hydrothermal (HydroComp) components of images, etc.) works.

Keywords: Ancient mountain structures, mine, ore, gold, method, ore formation, rock, amalgamation.

КИРИШ

Маълумки Ўзбекистон худуди фойдали қазилмаларга бойлиги билан ажралиб туради. Ҳозирги даврда республика геология тармоғи томонидан 70 дан ортиқ турга мансуб 2000га яқин конлар ўзлаштиришга тайёрлаб қўйилган. Уларнинг кўпчилиги охириги ярим аср мобайнида ўтказилган режали геологик-қидирув ишлар натижасида топилган. Лекин бир гуруҳ маъданли, айниқса олтинга бой конлар мавжуд бўлиб, уларни ўзлаштириш кўп асрлар аввал, бутунлай ўзгача билимлар тизими ва техник-технологик жиҳозланишга таяниб амалга оширилган. Ушбу тарихий ёдгорликларни тахлили қадимий Ўзбекистон худудидаги кончилик фаолиятининг дастлабки одимлари, излаб топилган фойдали қазилма турлари, уларни ўзлаштириш марказ ва усуллариининг юзага келишини хронологик кетма-кетликда кузатиш имконини беради. Бу эса, ўз навбатида, ўзбек халқининг, айниқса Мустақиллик қўлга киритилганидан кейинги, ўз тарихини англашга бўлган интилишларини инобатга олганда, мазкур тадқиқотларни жуда долзарблигини таъминлайди.

Қадимий кончилик масаласи, махсус геологик-тарихий тадқиқотлар мавзуси сифатида, систематик тарзда бир қанча йирик монографик ишларда ёритилган [1-5 ва б.]. Унинг тадқиқот объекти бўлиб хизмат қиладиган замонавий Ўзбекистон худудини геологик ўрганилганлиги айрим даврларининг ўзига хос хусусиятлари ва замин ҳақидаги билимларни умумий ривожланишига қўшган хиссасига қараб 1998 йилда олти давр ажратилган [6]: қадимий ва ўрта асрлар, XIX-XX аср бошлари (1917 йилгача), 1920-1930, 1940-1950, 1960-1970 ва 1980-1990 йиллар. Дастлабки икки даврнинг янада муфассаллаштирилган кўриниши кейинги тарихий обзорда қуйидагича келтирилган [7]:

- тош асридан Александр эпохасигача бўлган қадимий цивилизациялар (эраиздан аввалги IV-I асрлар);
- янги эра дастлабки асрлари (I-V);
- ўрта асрлар (VI-XII);в

- мўғиллар ҳукмронлиги даври (XIII);
- Темурийлар ҳукмронлиги даври (XIV-XVI);
- охириги асрлар (XVII-XIX аср биринчи ярми).

Ўзбекистондаги геологик фикр ва коншунослик ривожигаги ушбу 6 давр тизимли ёндашув асосида етарли даражада батафсил таҳлил қилинган. Улардан кейинги ва замонавий даврлардаги геологик мерос тарихий таҳлилининг асосий натижалари маъдан геологияси қисми бўйича Минерал ресурслар институти («МРИ» ДМ) монографик ишида ўз аксини топган [8]. Шу туфайли, ушбу мақолада янада муфассал геологик-тарихий таҳлилни фақат олтин конларини қадимда ўзлаштириш ҳудуд, кўлам ва хусусиятлари билан боғлиқ масалалар бўйича ўтказиш кўзда тутилади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Энг дастлабки Мовануннахрдаги фойдали қазилма конларини турлари ва жойлашув ерлари (тахминий) тўғрисидаги маълумотлар қадимий Хитой йилнома ва антик грек хабарларида ўз аксини топган. Сўғд ва Хоразим тўғрисидаги муайян географик маълумотлар «Мўътабар китоб» - «Авеста»да (эрамиздан аввалги IX аср – ҳозирги III аср) келтирилган. Абу Райхон Беруний минералогия бўйича суғд трактатлари борлиги тўғрисида хабар берган [9]. Кўплаб қадимий кўлёзма ва уларни иккиламчи нашрлари таҳлили асосидаги шарқшунос олимларнинг (В.В.Бертольд, М.Е.Массон, М.П.Грязнов, Б.А.Литвинов, М.А.Абдураимов, О.И.Исломов ва б.) тасаввурларига кўра туғма (соф) олтин ва қимматбаҳо тошлар бу ерда тош асридан бошлаб қўлланилиб келинган. Темир (Кўхитонг ва Қурама тоғлари, Фарғона водийси), қалайи (Карноб), мис (Қизилқум) каби неолит ва бронза эпохаларидан (эрамиздан аввалги III-I минг йилликлар) бошлаб ўзлаштириб келаётган фойдали қазилмалар рўйхати ўнлаб номларни ўзида жамлаган. Марказий Осиёнинг жанубий-шарқий қисмида кузатилган эрамиздан аввалги V ва III минг йилликларга мансуб археологик топилмалар бу ерда олтиндан маиший эҳтиёжлар учун фойдаланилганлигини кўрсатади. Герадот (эрамиздан аввалги V аср) ва Страбон (эрамиздан аввалги I аср) асарларида Марказий Осиё олтин ва мисга жуда бой, уларга нисбатан темирга ва кумуш бир мунча оз бўлган ҳудуд сифатида тасвирланган. Бунда олтин казиб олиш марказлари сифатида, тахминан, Қизилқумни Оролбўйи (Султон-Увайс тоғлари-?) ва Шимолий Нурота тоғлари билан чегарадош ҳудудлари кўрсатилган. Шу даврга мансуб Хитой йилномаларида эса туғма олтинни Самарқанднинг шарқида ва, темир ва

симоб билан бирга, Фарғона водийсида қазиб олинган тўғрисидаги маълумотлар келтирилган.

Геологик-технологик нуқтаи-назардан ўзлаштирилиши оддий бўлган сочма конларидаги тоғ иншоатларининг Ўзбекистондаги энг дастлабки излари эрамиздан аввалги иккинчи ва биринчи минг йилликларнинг бошланғич даврларига мос келади [10]. Бу тўғрисида Чирчиқ, Чотқол, Косонсой дарёлари ва уларнинг жилғалари қирғоқларидан топилган ўша давр кончилик фаолияти излари (чўкинди тоғ жинслари уюмлари, очиқ тоғ иншоатлари фрагментлари ва турли майший буюм бўлаклари) гувоҳлик беради. Бирламчи маъданларни қазиб олишнинг дастлабки излари Қурама тизмаси шимолидаги Кўчбулоқ кони (эрамиздан аввалги ва эрамизнинг биринчи минг йилликлари) ва Султон-Увайс тоғларидаги Шайх-Жейли майдонида (эрамизнинг III-IV асрлари) аниқланган.

X-XI асрларга келиб, Марказий Осиё олтиннинг сезирарли захираларига эга улкан тоғ-маъдан худуди сифатида маълум бўлган. Абул-Қосим ибн Хаукал, Абу Райхон Беруний ва Хамдоллох Казвиний трактатларига кўра энг йирик олтин конлари Самарқанд шаҳри чеккасидаги «Кухлек» тепалиги (Чўлпонота қирлари), Фарғона водийсидаги «Буттам» ва Туркистон тизмаси шимолий ёнбағридаги «Усрашана» вилоятларида ўзлаштирилган [6]. Бундан ташқари, ушбу майдонлар жумласига Косонсой дарёси водийидаги «Ахсикета» юрти, Истарахи томонидан тасвирланган «Юқори Несье» (Сох дарёси қирғоқларида), «Некад» (Фарғона водийси жанубий-шарқий чеккаси) ва «Ипак» (Ангрен дарёси ва Қорамозор тоғлари) ўлкалари ҳам киритилиши лозим. Ўша даврлар қадимий тоғ иншоатларига энг бой объектлар сифатида Қурама тоғларининг олтин конлари алоҳида ажралиб туради. Айрим маълумотларга кўра улар Қизилолмасой (V-XII асрлар), Самарчук (X-XI), Кўчбулоқ (асосан IX-XII асрларда ўзлаштирилган), Токберди (IX-XII), Катранга (IX-XII), Ақчасой (X-XI), Сартабутакон (X-XII), Гольдуран (IX-XII) и Оқтурпоқ (IX ва XI аср биринчи ярмида олтин феруза билан бирга олинган) конларида топилиб, тадқиқ қилинган [11]. Кумуш қазиб бўйича катта миқёсли ишлар V-XI асрларда Конйўл, Лашкерек ва, асосан, Оқтепа маъданлар майдонида олиб борилган. Улардаги қадимий тоғ иншоатлари 180 метр чуқурликгача тушгани ва чиқарилган тоғ жинслари тўкилмалари хажми юзлаб минг тоннани ташкил қилгани, қазиб олинган металнинг миқдори минг тоннадан ошганини тахмин қилишга имкон берган. X-XII асрларга мансуб қадимий тоғ иншоатларнинг яна бир катта гуруҳи Нурота тоғларидаги Сентяб, Маджирум, Консой, Олтинқазиган, Чормитон каби олтин конлари худудидан топилган. Бундан

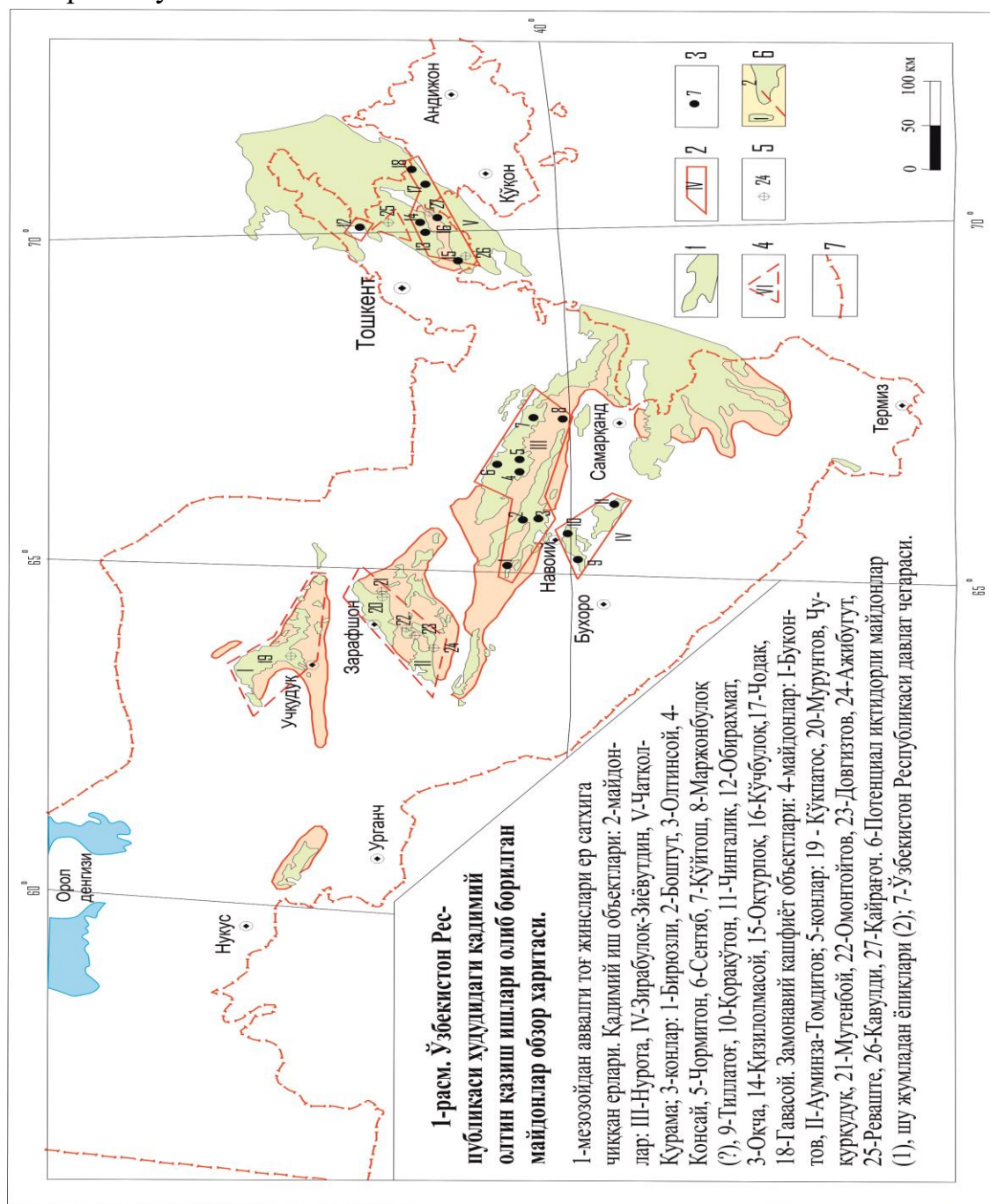
ташқари, фактик материаллар уларни Чодак (Чотқол тоғлари) ва, тахминан, Рабинжон (Зирабулоқ тоғлари) маъдан майдонларида ҳам бўлганини кўрсатадилар [12, 13]. Яъни, Чотқол-Қурама ва Нурота регионларида ҳозирги кунда маълум бўлган олтин конларининг кўпчилиги ўрта, асосан X-XI, асрларда муваффақиятли ўзлаштирилган.

Шарқий Ўзбекистон объектлари учун қадимда ўзига хос тоғ иншоотларини ўтишнинг техник, маъдан қазилар ва қайта ишлаш усуллари тавсифли бўлган [11, 13]. Иншоотлар маъдан танасининг узунасига ва чуқурлашув йўналишига мос равишда ўтилган. Конлар ер сатҳидан маъдан таналари шаклига мос келувчи тирқишсимон иншоотлар билан ўзлаштирилиб, чуқурликда айримлари боши берк шахта, кесма ва камераларга айлантирилган. Шу замида қадимий тоғ иншоотлари аста-секин катта чуқурликларга қараб ривожлантириб борилган. Мисол учун, улар Оқтурпоқ конида 80 метр, Қизилолмада эса, 100 метрдан зиёд заминга кириб борган. Бу кўрсаткичлар чегаравий эмаслигига Лашкерек ва Конйўл кумуш-кўрғошин конларининг 300м ва ундан ортиқ чуқурликларида кузатилган ўрта асрга мансуб тоғ иншоотлари гувоҳлик бериши мумкин. Лекин, тоғ-кончилик амалиёти бундай чуқурликларда асосан кислород етишмаслиги ва ер ости сувлари босиши билан боғлиқ инсон фаолиятини чекловчи омиллар устиворлик қилишини кўрсатади. Булар эса, ўз навбатида, Қадимий Рим тоғ иншоотларидаги топилмаларга асосланган ҳолда, Шарқий Ўзбекистон конларида ер ости сувларини чиқариш ва вентиляция мақсадларида антик механик қурилмалар ишлатилганлигини тахмин қилишга асос бўлиб хизмат қилади. Ўхшаш, лекин бир мунча камроқ чуқурликларга ўтилган қадимий тоғ иншоотлари, аҳамияти жиҳатидан Чотқол-Қурама региондан кейин турувчи, қадимий кон ўзлаштириш маркази – Нурота тоғларида аниқланган (Сентяб, Маджирум, Консой, Олтинқазиган ва б. конлар). Уларга ўхшаш тавсифга эга қадимий тоғ иншоотлари Зирабулоқ-Зиёвутдин тоғларида топилган (Чангалак, Қорақўтон, Тиллатоғ ва бошқалар). Олдинги асрнинг 70-йилларида Рабинжон конида аниқланган қадимий маъдан қазилар ишларининг излари (очиқ тоғ иншоотлари фрагментлари, ишлов берилган тоғ жинси уюмлари ва б.) Зирабулоқ тоғларининг шарқий қисмидаги олтин-мис-скарн маъданларида олиб борилган қазилар ишларининг нисбатан унча катта бўлмаган чуқурликларидан дарак беради (биринчи ўнлаб метрлар).

Шундай қилиб, замонавий тадқиқотлар натижалари билан асослангани даражасига қараб Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қадимий олтин қазилар

ишлари жамданишининг уч майдони ажратилади: Чотқол-Курама, Нурота ва Зирабулоқ-Зиёвутдин (1-расм).

Лекин тарихий манбаларда мавжуд бўлган спорадик маълумотлар ва мустақиллик йилларидаги айрим тадқиқотлар натижасида йиғилган фактик материалларни инобатга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси бўйича қайд этилган 600дан кўп қадимий қонлар рўйхатида [13] кўрсатилган ҳамда юқорида қисман таҳлил қилинган майдонлар сони ва географиясини сезиарли кенгайтириш мумкин.

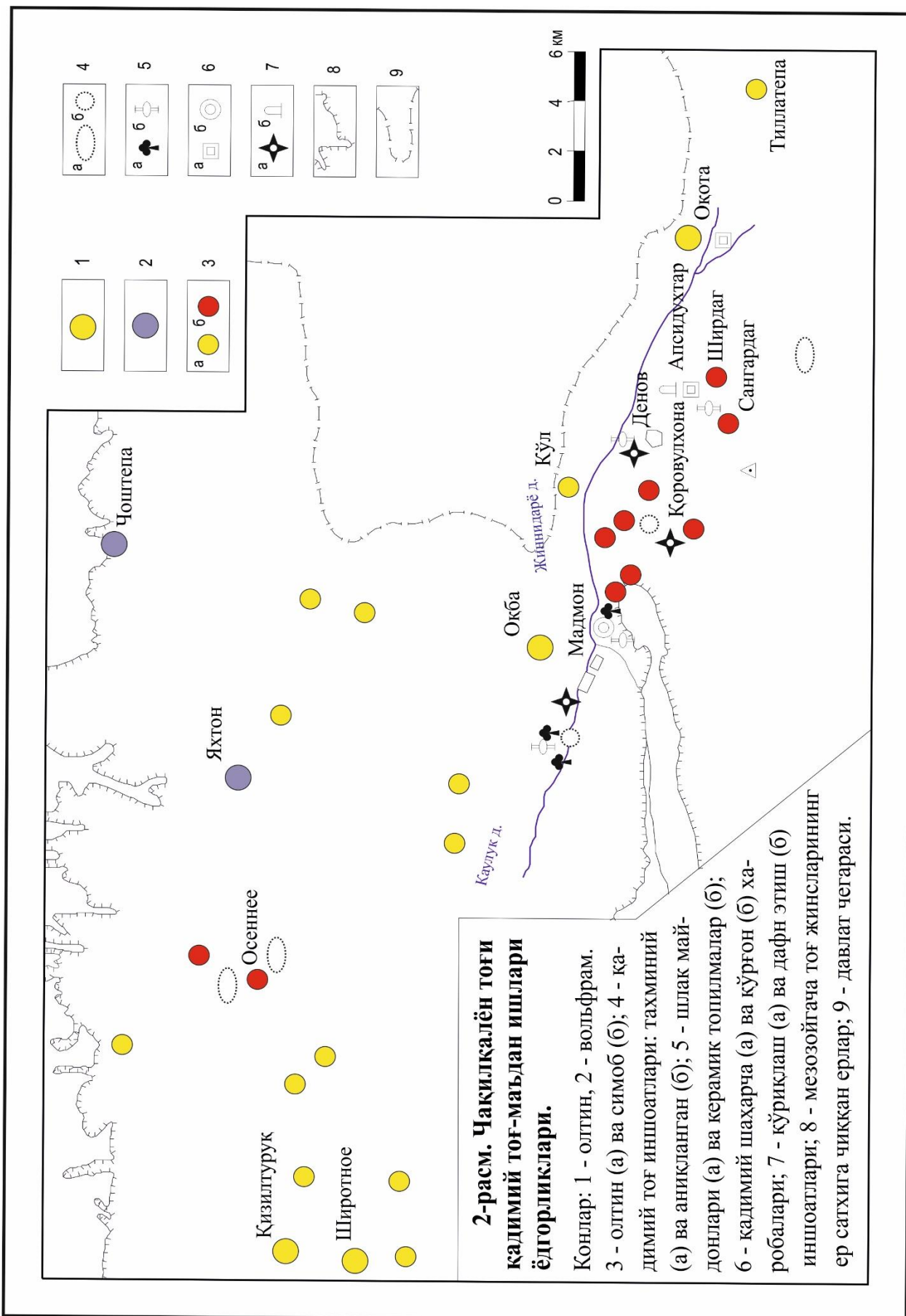

Бу маънода Туркистон фойдали қазилмаларига бағишланган энг қадимий Россия манбалари (XVI-XIX асрлар) қўл келиши мумкин [14, 15]. Улардаги юқорида эслатиб ўтилган қадимий марказлардан чеккада жойлашган Шайх-Жейли тизмасидаги «яхши» олтин ва кумуш маъданлари, Бухоро орти Амударё яқинидаги олтинга бой қумлар ва Буконтовдаги (Илдертов) катта миқдордаги олтин заҳиралари тўғрисидаги маълумотлар диққатга сазовордир.

К.Лейкс ўзининг «Марказий Осиё» (1916) китобида региондаги фойдали қазилмалар тўғрисидаги маълумотни келтирар экан Бухородан шарқроқда 600-1000м қалинликда намоён бўлиб, Вахш ва Панж дарёларигача чўзилиб кетган олтинли конгломератларга катта аҳамият берган.

Бундан тўлароқ маълумотларни А.Андреевнинг «Туркистон фойдали қазилмалари Каталогидан» (1912) олишимиз мумкин. Бу ердаги географик жойлашуви кўрсатилган ҳолда тузилган 38 турдаги фойдали қазилмаларнинг 648 объекти тўғрисидаги ахборотдаги 13 олтин конлари ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида жойлашган. Булар, маълум бир жиҳатдан, Султон-Увайс (Шайх-Жейли) ва Томдитов (Мурунгов ва б.) тоғларида аввал фанга номаълум бўлган қадимий тоғ-кончилик фаолияти излари топилганининг сабабини тушунтириши мумкин.

Бу маънода охириги йилларда республикамиздаги фойдали қазилмалар учун энг истиқболли регионларидан бири сифатида шаклланаётган Жанубий Ўзбекистон маъдан объектлари хали кўпгина очилмаган имкониятларга эга. Мисол учун, Қоратепа-Чақилқалён тоғларидаги майдонларда қадимий тоғ-маъдан ўзлаштириш фаолиятининг жуда ноёб объектлари қайд этилган. Улар ичида Ширдаг, Қоровулхона ва Мадмон майдонлари алоҳида ажралиб туради (2-расм). Қадимий тоғ-кончилик мажмуаси бўлган Ширдаг кенг тармоқли конлар тизими Сангардак, Шаршарали, Ширдаг, Аспидухтар ва Тиллатепа конларини ўзида бирлаштирган бўлиб, уларнинг барчасида тоғ-қазилма ишларининг излари топилган. Биринчи навбатда, булар маъдан зоналари бўйлаб ўтилган ва маъдан таналари шаклини қайтарувчи қадимий тоғ иншоатларидир.

Нишаб, штольнясимон иншоатларнинг диаметри 1,5дан 4,8 метргача етиб, узунлиги ўпирилишлар бўйича кузатилганида 70-95 метрни ташкил этади. Ишлов берилган тоғ жинслари тўпламларида катта миқдорларда киноварь мавжуд. Шаршарали объектида эса, 50 метрдан узун карьер аниқланган. Кенг тошқол (шлак) майдонлари қадимий маъдан эритиш печлари ва кўпгина дафн мақбаралари бу райондаги жадал фаолиятдан дарак бериб турибди. Тиллатепа - маъдан қазувчилар шаҳарчасидир. Бу ерда ёши эрамизни бошланишидан тортиб, XII асригача бўлган даврда ишлаб чиқарилган ҳаёт ва меҳнат воситалари топилган.

Симобни сақлаш ва хайдашда фойдаланилган идишлар фрагментлари, бу ерда олтин симоб ёрдамида ажратиб олинганидан дарак беради. Ширдаг ва Қоровултепа конлари тоғларнинг қийин чиқиладиган жойларида жойлашганига қарамай, ҳар томонидан даралардаги жуда зич қўриқлаш пунктлари билан ўралгани, қазиб олиш ишларини қанчалик беркитиқча олиб борилгани ва махсус муҳофазаланганидан дарак бериб туради. Ушбу майдонда ҳаммаси бўлиб 160та қадимий иншоат ва карьерсимон чуқурликлар изи қайд этилган (Зоҳидов ва Ғофурбеков, 2001).

Ушбу региондаги яна бир қадимий олтин қазиш фаолиятининг иқтидорли районлари жумласига турли ўлчамли тошқол (шлак) участкаларидан таркиб топган Мадмон маъданлар майдони киради. Ундаги энг йирик тошқоллар майдони Кулук сойининг чап қирғоғидан топилган. У ғарбдан шарққа қараб узунасига 500 метрга тадқиқот қилиниб, кенглиги 50-100 метрлиги аниқланган. Тошқол майдони тўрт поғоналик тузилишга эга бўлиб, ҳар бир поғонанинг баландлиги 1,5-2 метр атрофида.

Тошқолларда 0,01-0,1 дан 0,8 г/т гача қолдиқ олтин ҳамда барий, марганец, фосфор, кальций ва тўтиёнинг баланд кўрсаткичлари аниқланган. Терриген хосилалар учун хос бўлмаган 1 фоиздан ортиқ барий ва марганец, 0,8% фосфор ва 0,002-0,006% тўтиё миқдорлари эритиш учун бирламчи тоғ жинслари сифатида охактошлар қўлланилганлигини кўрсатади.

Тошқолларнинг катта хажмлари ўзлаштирилган объектнинг йириклиги, эритиш ишларининг жиддий ва давомийлигидан гувоҳлик беради. Кузатилган маъдан эритиш печлари, бир қанча қўриқлаш иншоатлари ва йирик карвон йўли ушбу участкани Жиннидарё юқорисидаги биринчи даражали объектлардан бўлганини кўрсатади.

Бундан ташқари, юқори санъат асарлари даражасидаги сопол материалларнинг кўплиги, кўпгина тангаларнинг топилгани ва камида иккита

танга чиқарувчи хонадонларнинг мавжуд бўлгани ушбу ердаги қадимий ҳаётнинг қанчалик бой бўлганидан дарак бериб турибди. Маъданга қайта ишлов берилган жойлардан олинган намуналар олтиннинг юқори миқдорлари билан тавсифланади. Агарда бу материал ташландиқ маъданни дастлабки ажратиш жойидан олинганини инобатга олинса, қайта ишланган маъданлардаги олтин миқдори 1дан 10-20 г/т гача кўрсаткичлардан ҳам юқори бўлганини англашимиз мумкин.

Айрим участкаларнинг тошқол майдонлари ҳозирги эра I-V асрдан то X-XII асригача бўлган даврга мансуб синиқ сопол майдонлари билан ягона маконда жойлашган. Шу ернинг ўзида ҳозирги эра V-VI асрлари Сасонидлар династиясига (Феруз) мансуб кумуш тангалар ҳам топилган. Мадмонда топилган олтинни амальгамацияси учун ишлатилган идишларнинг кўпчилигини ёши эрамиздан аввалги I асрдан то ҳозирги эра VI-VIII асрларигача баҳоланади.

Қадимий саёҳатчи ва географларнинг кўпгина ёзма манбалари билан тасдиқланадиган металлогеник имкониятлари ҳали тўлиқ очилмагани туфайли, Чақилқалён тоғларида ажратилган ушбу участкаларни жуда диққат билан, муфассал ўрганиш зарур. Сусанидлар давридаги олтин ишлаб чиқарилган районлар Қашқадарёнинг жанубида жойлашгани тахмин қилинади. Бухоро амирлиги даврида олтин бозорларга Бартанга билан бирга Бозор Дарё ва Мадмон шимолий ён бағрларидаги Қашқадарё оқимининг ўрталаридаги мозорлар назарда тутилган «табаррук шайх мозоридан юқоридан» олиб кирилаган. «Суюқ олтин» Жина ва Оқсув яқинидан, «олтин томли сарой турган» (тахминан Тиллатепа) жойда ажратиб олинган.

Қадимий маъдан қазувчиларнинг нафақат Жанубий Ўзбекистон, балки республиканинг қолган ҳудудларидаги мақсадга йўналтирилган кенг миқёсли фаолиятидан ушбу обзорда акс эттирилмаган кўплаб маъдан қазувчилар яшаш жойлари, маъдан ташиш йўллари, кўриқлаш иншоотлари, кўмиш мажмуалари ва топономик маълумотлар дарак бериб турибди. Шунга аҳамият бериш жоизки, олтин турли геологик-структураларий жойлашиш шароити, қамровчи тоғ жинслари литологик таркиби, маъдан таналарининг морфологик тури ва моддий (минералогик) таркибларига мансуб конлардан олинган (Жадвал). Маълумки, кўрилатган конлардаги ушбу кўрсаткичлар ўзига мезозойгача ҳосил бўлган тоғ жинсларининг микроскопда қайд этилувчи метасоматик ўзгариш изларини ва тектоник бузилишини қарийиб барча генетик ва литологик турларини киритувчи жуда кенг чегараларда ўзгариб туради.

Ўзлаштирилган маъдан тўплamlари морфологик турлари оддий томир ва плитасимон давомли ётқазиклардан тортиб, формациялар ичи ва аро, кўп ҳолларда қалинлиги унчалик катта бўлмаган, тик ётувчи таналаргача бўлган чегараларда ўзгариб турган. Қазиб олинган маъданлар олтин мавжудлик шакли ва уни жамловчи муҳитнинг сульфидлик даражасининг турличалиги билан ҳам тавсифланган.

Охириги кўрсаткич, ҳозирги кунларгача республикада аниқланган конларнинг маъдан-формацион турлари барча палитраси билан тақдим этилган – жуда оз сульфидли (Чодак, Сентаб, Олтинқазиган, қисман Қизилолма ва б.), кам сульфидли (Консой, Қизилолма ва б.), мўътадил сульфидли (Кўчбулоқ, Оқтурпоқ ва б.) ва кўп сульфидли олтинли (Рабинжон, қисман Кўчбулоқ, Лашкерек ва б.). Улар орасида етакчи бўлиб гидротермал-метаморфоген (Консой, Сентаб, Олтинқазиган ва б.), гидротермал-плутоноген (Зармитон, Оқтурпоқ, Рабинжон (скарнли) ва б.) ва гидротермал-вулқаноген (Кўчбулоқ, Қизилолма, Чодак ва б.) генетик синфлар ҳисобланади. Ушбу синфларга мансуб конларнинг намоён бўлиш майдонлари ҳам, муносиб равишда, Марказий Қизилқум тоғ баландликларида, Ғарбий Ўзбекистоннинг Нурота ва Шарқий Ўзбекистоннинг Чотқол-Қурама тоғларида кузатилади.

Жадвал
Ўзбекистон қадимий олтин қазиниш объектлар турларининг (геологик-саноат, маъдан формацион, генетик) турли-туманлиги

Маъдан формацияси (геологик-саноат тури)	Маъдан таналарининг морфо- структуралар турлари (объектлардаги абсолют баландлик белгилари, м)	Асосий маҳсулдор минерал ассоциациялар	Маъдан қамровчи тоғ жинслари (маъданларни ўзлаштириш чуқурлиги, м)	Кон номи (ўзлаштириш бошланган давр)
Жуда оз сульфидли (сульфидлар <1%) олтин - кварц	Плита-, линза-, столбасимон, камрок кесувчи (700-1300)	Олтин - пирит - кварц Олтин - адулар - карбонат - кварц	Гнейслашган гранит, фельзит порфир, трахиандезит (40-50)	Самарчук ³⁾ (X-XI аср бошлари)
Кам сульфидли (сульфидлар 1-10%) олтин-кварц-сульфидли	Кесувчи линза-, столба-, кулисасимон томирлар, Минераллашган зоналар (800-1700)	Олтин - пирит - кварц, олтин - кўп сульфидли, олтин - пирит - арсенопирит - кварц	Граносенит, сиенит-диоритли порфирит, сланец, кумтош, алевролит (до 100)	Чодак ³⁾ (X-XI асрлар) Сентаб ¹⁾ , Чармтон ²⁾ , Сармич ¹⁾ , Олтинказган ¹⁾ , Тиллағоғ ¹⁾ (X аср), Қизиллолма ³⁾ (V аср), Шайх-Жейли ³⁾ (III аср)
Мўтадил сульфидли (сульфидлар 10-30%) олтин-сульфид-кварцли	Нишаб линзасимон ётказиклар, тик жойлашган кесувчи томирлар ва столбасимон таналар (800-1250)	Олтин - пирит - кварц, олтин - кумуш - гессит, олтин - сульфотуз, олтин - теллурид, олтин - хира маъдан	Сиенит-диорит (80) Андезидациит (100)	Оқтурпоқ ²⁾ (IX аср) Кўчбулоқ ³⁾ (эраминдан аввалги I - минг йиллик), Токберди ³⁾ (IX аср)
Кўп сульфидли (сульфидлар 30-40%) сульфид- кварцли олтинли	Столбасимон таналар, штокверк зоналари (1800-2700) Штокверк томирча-томчисимон ва скармли маъданланувлар (600-1100)	Кумуш - пирит - сфалерит - галенит Магнетит - халькопирит - бор- нит - сульфотуз, пирит - молибденит - халькопирит	Риолит, андезидациит, гранодиорит порфир (300) Кварцли монзонит-порфир, сне- нит-диоритли порфирит (30-50)	Лашкерек ³⁾ (IX аср) Сари-Чеку ²⁾ , Рабинжон ⁴⁾ (X аср)
Сочмалар	Ўзан ётказиклари	Тўғма олтин	Магматик ва метаморфик тоғ жинслари (биринчи ўнлаб метрлар)	Косонсой ва Чирчиқ дарёлари, Чотқол ³⁾ (II - эраминдан аввалги I - минг йиллик)

¹⁾ Конларнинг генетик турлари: 1 – гидротермал-метаморфоген, 2 – гидротермал-плутоноген, 3 – гидротермал-вулканоген, 4 – скарн, 5 – сочма.

Юқоридаги фикр сўнгида диққат қаратилган худуд (Чотқол-Қурама тоғлари) Ўрта Тянь-Шан, дастлабки иккитаси эса, Жанубий Тянь-Шан бурмали вилоятларнинг (металлогеник провинцияларнинг) Ўзбекистон худудига кирувчи қисмларида жойлашган.

ХУЛОСА

Маълумки, геологик тузилишнинг қарийиб барча параметрлари, моддий таркиб ва, мос равишда, излаш белгилари билан бир-биридан фарқланиб турувчи кенг спектрга мансуб конларни топиш ва саноат миқёсида ўзлаштириш учун геологик ва муҳандислик-технологик билимларининг яхлит тизими мавжуд бўлиши лозим. Бу эса, ўз навбатида, Ўзбекистон худудини нафақат олтинга бой, балки уни башоратлаш, излаш, тадқиқ қилиш, баҳолаш ва ўзлаштириш соҳаларида ҳам ананавий қучли илмий-амалий потенциалга эга бўлиб келган дунё миқёсидаги провинция сифатида эътироф этиш учун асос бўла олади.

XX-XXI асрлардаги геологик билимларнинг, техник ва технологик имкониятларнинг ривожланиши Ўзбекистон минерал-ҳомаяё негизини қадимий маъдан қазувчилар томонидан ўзлаштирилмаган янги олтин конлари билан янада кенгайтирилишига олиб келди. Шундай замонавий ихтиролар жумласига Марказий Қизилқумнинг Мурунтоғ, Кўкпатос, Довғизтоғ, Омонтойтоғ, Аджибугут каби олтин конларини киритиш мумкин. Кўп асрлик излаш ишларига қарамай, охириги йилларда Реваште, Қовулди, Қўрғон, Қайрағоч, Чақмоқтош, Междуречье каби кўплаб олтин конлари излаб топилган Чотқол-Қурама тоғларида ҳам геологик-қидирув ишлари муваффақиятли ривожланмоқда.

REFERENCES

1. Абдуллаев Х.М., Васильковский Н.П., Вайнер Л.А., Исламов О.И. Очерки по истории геологического изучения Средней Азии. - Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1956. - 147с.
2. Геология СССР. Т. XXIII: Узбекская ССР. - Москва: Недра, 1972. - Кн. 2, 3.
3. Геология СССР. Т. XXIII: Узбекская ССР. Полезные ископаемые. - Москва: Недра, 1983. - 232с.
4. Золото. Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистан / Шаякубов Т.Ш., Цой Р.В., Голованов И.М. и др. - Ташкент: Университет, 1998. - С. 577-593.

5. Исламов О.И. Зарождение геологических знаний в Средней Азии // Тр. ин-та геол. АН УзССР. - Ташкент, 1956. - Вып. 13.
6. Геология и полезные ископаемые Республики Узбекистан / Под. ред. Т.Ш.Шаякубова, Т.Н.Далимова. - Ташкент: Университет, 1998. - 723с.
7. Лордкипанидзе Л.Н. История геологического изучения Узбекистана в системе цивилизаций Азии. - Ташкент: ГИДРОИНГЕО, 2001. - 180 с.
8. Рудные месторождения Узбекистана - Ташкент: ГИДРОИНГЕО, 2001. - 661с.
9. Policovskiy V.S., Aripov M., Islamov L.R., Saripov R.A. Abu Raykhan ibn Mukhammed al-Beruniy.- Tashkent: University, 1999. - 57p.
10. Массон М.Е. К истории горного дела на территории Узбекистана. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1953.
11. Киреев В.И., Пругер Е.Б. О древнем золоторудном промысле Узбекистана // Вопросы геологии золота Узбекистана. - Ташкент, 1975. - С. 108-116.
12. Пругер Е.Б. Древний горный промысел Узбекистана – целесообразность и перспективы изучения // Узбекский геологический журнал. - Ташкент, 1978. - № 4. - С. 93-94.
13. Иванов П.П. К истории развития горного промысла в Средней Азии. - Ленинград-Москва, 1932.
14. Вебер В.Н. Полезные ископаемые Туркестана. - Санкт-Петербург, 1917.
15. Бубнова М.А. Добыча полезных ископаемых в Средней Азии в XVI-XIX вв. - Москва: Наука, 1975.

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2022. – ____ b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida "Oriental Renaissance" MChJ tomonidan ta'sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 2-bo'lim 9-soni o'rin egallagan.

Mas'ul muharrir:
falsafa fanlari nomzodi, dotsent M. Qodirov

Ilmiy kotib:
J.B. Sulaymonov
SH.N. Pulatov
I.R. Ikramova

Texnik muharrir:
Sh.S.Jurayev

